

„Születésnapját a születése napján ünnepeltük” Töprengések a szoros szerkezetű összetett szavak toldalékolásáról

0. Az összetett szó fogalmának szigorúan nyelvészeti szempontok alapján történő meghatározása, illetőleg elhatárolása a szó szerkezet fogalmától meglehetősen nehéz feladatnak tűnik. A szóösszetételt¹ a szakirodalom több, egymástól sokszor eltérő felfogásban tárgyalja. Ennek talán az lehet az oka (és egyben magyarázata is), hogy a szóösszetételek általános jellemzőinek, legfontosabbnak tekintett tulajdonságainak más-más jelentőséget tulajdonítanak a kutatók.

A különféle definíciókban az összetételek közé sorolás legfontosabb ismérvei között általában a következőkkel találkozhatunk: (a) helyesírási kritérium, (b) összetételi hangsúlyozás, (c) szemantikai egységesség, (d) morfológiai szempontú kritérium, (e) szintaktikai szempontú kritérium, (f) generikus olvasat, (g) rekurzíválhatóság, (h) formai elkülönülés (vö. Fejes 2005).

Jelen dolgozatban a felsorolt kitételek közül elsősorban a morfológiai szempontú kritériummal, közelebbről a szóösszetételek toldalékolási lehetőségeivel kívánok foglalkozni.

1. A Strukturális magyar nyelvtan 3. kötetében a Kenesei által javasolt definícióban a szemantikai egységesség kritériuma mellett a morfológiai szempontú kritérium kap nyomatékot: „Összetett szó az a szabad forma, amely két általában (de nem kizárólagosan) szabad formaként is előforduló morféma lexikális egysége, amelynek tagjait nem lehet módosítani, és **még kötött morfémák sem választhatják el egymástól**” (vö. Kenesei 2000: 82).

Kenesei nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy meghatározásában nem arról van szó, hogy nem lehet kötött morféma valamely, egyébként összetételt is alkotni képes szópár adott két tagja között, hiszen a szóösszetételek morfológiai jelöltségére a magyarban is, más nyelvekben is bőven találhatunk példákat. A magyarban a tárgyas, a határozós és a jelzős összetételek között fordulnak elő olyanok, amelyekben az alárendelés minősége morfológiailag (raggal, jellel, képzővel) jelölt (jól lehet sokkal nagyobb számban találunk morfológiailag jelöletleneket). Ragos előtagú összetett szavak például *ágrólszakadt, egyetért, fülbemászó, talpraesett, nyakigláb, rosszullét*. A szóösszetételek előtagján a jelek közül legtöbbször a birtokos személyjel fordul elő, ritkábban a többes szám jele és a fokjel is, például *eszeveszett, felemás, kedveszegett, szavatartó; bolondokháza; kisebbrendűség, nagyobbrészt*. Képzett előtagú összetételek például *képeskönyv, élvezoncolás, bánásmód, függőággy*. Ezek a példák is azt igazolják, hogy kötött morféma állhat az összetett szó alkotóelemei között, de „ha egyszer két szabad forma összetett szót alkot »lexéma« értelemben, akkor a közük illesztett kötött forma nem engedi meg, hogy ugyanaz a lexéma maradjon” (Kenesei 2000: 81). Ha ilyen esetben mégis megpróbáljuk az előtagot valamilyen morfémával ellátni, agrammatikus alakhoz jutunk, például a *nagyherceg* előtagját fokozva (**nagyobb herceg*) olyan jelentéshez jutunk, amely a *nagy herceg* és nem a *nagyherceg* jelentésével függ össze. A *jópofa* sem fokozható úgy, hogy *(*leg*)*jobb pofa*, csak úgy, hogy (*leg*)*jópojább* (vö. Kenesei 2000: 81).

¹ Dolgozatomban nem teszek különbséget a szóalkotási folyamat nevéül szolgáló szóösszetétel (compositio) kifejezés és az összetételi folyamat eredményét, magát az új szót jelölő összetett szó (compositum) között; a két nyelvészeti szakkifejezést egymás szinonimájaként használom compositum jelentésben.

Az összetett szavak alkotóelemei lehetnek szoros vagy laza kapcsolatúak. Az a tény, hogy a szoros összetételek (pl. az alárendelő összetételek vagy a mellérendelő összetételek egy része) alaki tekintetben is általában egységes új szóként viselkednek, elsősorban a toldalékolásukban mutatkozik meg. Kenesei leírásában a morfológiai zártág azt jelenti, hogy az összetett szót nem szakíthatja meg közébeiktelt morféma (kötött morféma sem), ebből adódóan tehát a különböző toldalékoknak kötelező jelleggel az utótaghoz kell kapcsolódniuk, például *hátzísák-kal*, *hegyorom-ra*, *téglagyár-ak*, *dús-gazdag-ság*, *búbánat-os*. A lazább szerkezetű összetett szavaknak ugyan mindkét elemét toldalékoljuk, de az alaki kötöttség ezekben az esetekben is nyilvánvaló: a tagok összetartozását jól mutatja, hogy mindkettő ugyanazt a képzőt, jelet vagy ragot veheti csak fel, például *ad-ás-vev-és*, *kúszotti-mászotti*, *ég-re-föld-re*, *kék-ül-zöld-ül* (de: *ad-ás-vé-tel*).

A kérdés a továbbiakban az, vajon a Kenesei-féle definíció értelmében összetett szónak minősíthetünk-e olyan – alapalakjában egységes szónak számító – összetett alakulatot, amely toldalékoláskor – ellentmondva a morfológiai megszakíthatatlanság szabályának – összetett szóhoz „mértatlan” módon viselkedik, tudniillik bizonyos toldalékokat (rendszerint jeleket) nem az utótagján, hanem az előtagján vesz fel? Szabályerősítő kivételnek tekintsük-e az ilyen szabályszegő alakulatokat, vagy célszerűbb nem összetett szóként, hanem szószerkezetként kezelni őket? Ezekre a kérdésekre keresve a választ a toldalékolás szempontjából kettősséget mutató kéttagú összetett szavaknak a következő csoportjait vizsgáltam tüzetesebben:

– az $N_1 + N_2$ típusú birtokos jelzős összetételek (pl. *lábujj*, *konyhaablak*, *születésnap*) birtokos személyjeles alakjait és

– az *-(j)Ú* képzős összetett melléknevek (pl. *bőkezű*, *forrófejű*) fokozott alakjait.

2. Toldalékolás szempontjából érdekes kettősséget mutatnak azok az $N_1 + N_2$ típusú birtokos jelzős alárendelő szóösszetételek, amelyekben N_2 lexikailag N_1 részeként értelmezhető. Az általam vizsgált „rész-egész” viszonyt kifejező összetételeknek a következő szemantikai csoportjai különíthetők el egymástól:

(a) N_1 (a meghatározó tag) valamilyen testrészt jelöl, N_2 (az alaptag) pedig annak jellemző részét vagy tulajdonságát (méretét, érzetét stb.) nevezi meg, például *lábujj*, *fejtető*, *vállszélesség*, *szájíz*, *lábzság*, *szívfüjdalom*. Ezekben az N_2 -vel jelölt rész (vagy tulajdonság) olyan szervesen, elidegeníthetetlenül tartozik hozzá az N_1 által jelölt egészhez, hogy a leválasztása az egész megszűnését vagy csonkává válását eredményezi (vö. Kiefer 1999: 202).

(b) Az N_1 is, az N_2 is konkrét főnév, például *konyhaablak*, *háztető*, *nadrágszab*, *pipaszár*, *biciklikerek*, *inggallér*. N_2 az adott egésznek (N_1) nem elidegeníthetetlen („nem inherens”), hanem leválasztható része, tartozéka, alkotóeleme.

(c) A *születésnap*, *nyelvművelő*, *nyelvrokon*, *nyelvtörténet*, *munkabér* típusú összetett szavakban az N_1 és az N_2 között járulékos viszony van: a két dolog együtt szokott járni, anélkül, hogy az egyik része lenne a másiknak.

Ezeknek az összetett szavaknak a birtokos személyjeles alakjai érdekes kettősséget mutatnak.

2.1. A birtokos személyjel – a valódi összetett szavak toldalékolási szabályainak megfelelően – az utótaghoz kapcsolódik. Az egységben való toldalékolás a két tag teljes egybeforrtságát jelzi (pl. *hónalj*, *lábujjam*, *orrlyukam*, *születésnapom*).

2.2. A toldalék az összetétel tagjai közé ékelődik. Ilyenkor a szó – összetett szóhoz „mértatlan” módon – szétesik alkotórészeire: a birtokos jelzős összetétel birtokos szószerkezeté válik, azaz tovább már nem számít egyetlen, egységes szónak (pl. *hónom alja*, *lábam ujj*, *orrom lyuka*, *születésem napja*). A fenti példákban nem állapítható meg teljes biztonsággal, vajon az egymás mellett élő *hónalj* $\sim$ *hónom alja*, *lábujjam* $\sim$ *lábam ujj* stb. változatok egyaránt a *hónalj*, *lábujj* összetett szavak birtokos személyjeles alakjai-e. Az sem zárható ki ugyanis, hogy csak az utótagjukon toldalékolat alakok, tehát a *hónalj*, *lábujjam*-félék tartoznak a megfelelő összetett szóhoz, a *hónom alja*, *lábam ujj* csak birtokos jelzős szószerkezetek (vö. B. Lőrinczy 1961: 424). Egyéb példák még: *kézfej*: *kézfejem* $\sim$ *kezem feje*, *lábfej*: *lábfejem* $\sim$ *lábam feje*, *köldöklük*: *köldöklükam* $\sim$ *köldököm*

lyuka, orrlyuk: orrlyukam ~ orrom lyuka, segglyuk: segglyukam ~ seggem lyuka. Kenesei állásfoglalása e kérdésben nagyon határozott: „az összetett szó két tagját elválasztó kötött inflexiók morféma nem teszi lehetővé a szóösszetételt” (Kenesei 2000: 82).

2.3. Olyan összetételre is akad példa ebben a csoportban, amely kizárólag az előtagon toldalékolható (egységben nem), például *nyelvhegy: a nyelvem hegyén (a *nyelvhegyemen) van egy kis seb, orrhegy: az orrod hegyére (az *orrhegyedre) szállt egy légy.*

3. A vizsgált $N_1 + N_2$ típusú birtokos jelzős összetételek különböző módon toldalékolat változatai szemantikai szempontból lehetnek (kvázi)szinonimák, de az alakváltozatok jelentésükben el is térhetnek egymástól.

3.1. A kétféleképpen toldalékolat alakváltozatok lehetnek (kvázi)szinonimái egymásnak. Ilyen esetben nem is igen állítható szembe egymással az összetett szó és a szószerkezet, hiszen az összetett szavak jelentése is – a szintagmákéhoz hasonlóan – teljesen áttetsző, transzparens: az N_2 jellemző része vagy tulajdonsága az N_1 által jelölt testrésznek, például *fejformája ~ feje formája, hónalj ~ hónom alja, köldöklukad ~ köldököd lyuka, lábszáram ~ lábam szára, lábujjam ~ lábam ujjja, láb-méretem ~ lábam mérete, orrlyukad ~ orrod lyuka, vállszélessége ~ válla szélessége.* Az idiomatikus kifejezésekben a (kvázi)szinonim alakváltozatok természetesen nem cserélhetők fel tetszés szerint egymással. Ezekben a szerkezetekben az első elem toldalékolása tűnik általánosabbnak, például *A lába nyomába sem léphet* 'értékben meg sem közelíti', *A lába nyomát is megcsókolhatja* 'nagyon hálás lehet neki', *Ha a fejem tetejére állok, akkor sem tudom megoldani a feladatot* 'a legnagyobb erőfeszítések ellenére sem', *A keresztanyád térde kalácsa!* 'hát még mit nem?!', *Egy zabszem sem férne a segge lyukába* 'nagyon fél, nagyon megijedt', *A nyelve hegyén van* 'az az érzése, hogy emlékszik valamely szóra (különösen névre), mégsem tudja kimondani'.

3.2. Az alaki elhatárolódás jelentésbeli különbséget is eredményezhet. Az alábbi párokban az egységesen toldalékolat alakok sajátos (lexikalizálódott) jelentéssel rendelkeznek, míg az első elemükön toldalékolat változatok jelentése konkrétabb, például *születésnapom* 'születésem valahányadik évfordulója / az évforduló tiszteletére rendezett összejövetel' ~ *születésem napja* 'az a nap, amelyen megszülettem', *névnapom* 'a névnap alkalmából rendezett összejövetel', *nevem napja* 'az a nap, amelyen a keresztnévem a naptárban szerepel', *nyelvművelésünk* 'az anyanyelvi műveltség (programszerű) terjesztése a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesítése végett' ~ *nyelvünk művelése* 'anyanyelvünk ápolása, pallérozása'; *nyelvrokonaink* 'rokon nyelveken beszélők' ~ *nyelvünk rokonai* 'anyanyelvünkkel rokoni kapcsolatban álló nyelvek', *nyelvtörténetünk* 'a nyelv történeti fejlődésével foglalkozó nyelvészeti diszciplína' ~ *nyelvünk története* 'nyelvünk múltja', *szájíze* 'ízlelése, tetszése' ~ *szája íze* 'valamilyen íz érzetéhez hasonló érzés a szájában' (vö. még *nyelvművelőnk* ~ *nyelvünk művelője*, *nyelvíjítónk* ~ *nyelvünk újítója*, *nyelvhasználatunk* ~ *nyelvünk használata*, *nyelvismeretünk* ~ *nyelvünk ismerete*).

A fenti példákban jól érzékelhető az összetett szavaknak az a szemantikai tulajdonsága, hogy az előtag mindig generikus (általános) olvasatú (vö. Kiefer 2000: 521), szemben a határozott vonatkozású szó szerkezetekkel. A *születésnap* összetett szóban a *születés* szónak önmagában nincs vonatkozása, tehát olvasata mindig általános, ennek következtében névmással a *születésnap* szó előtagjára nem utalhatunk vissza, csak magára az összetett szóra: *A hét végén tartott születésnap nagyon vidám volt. Én is nagyon élveztem.* A második mondatban a rejtett mutató névmás csak az 'összejövetel / buli' jelentésű *születésnapra* vonatkozhat, és nem a *születés* előtagra. A *születés(-em, ed, -e stb.) napja* szó szerkezet viszont – az előbbivel ellentétben – határozott vonatkozású: meghatározott személyhez köthető dátum.

4. A toldalékolás szempontjából különösen viselkednek az *-(j)Ű* képzős melléknévek is. A szabályszerűségek megfogalmazása végett érdemes ezeket a szavakat tüzetesebb vizsgálatnak is alávetni.

Képzőink közül alighanem az *-(j)Ű* az egyedüli, amellyel sohasem egyetlen vagy egyszerű szóból alkotunk új szót: az **arcú, *fejű, *szinű* stb. típusú képződmények agrammatikusak, mert

szintaktikai szempontból hiányosak. Az *-(j)Ű* képző valójában csak kötelező melléknévi vagy számnévi bővítménnyel rendelkező (jelzős) szintagmához vagy összetett főnévhez járulva képes szintaktikailag teljes értékű mellékneveket létrehozni: *piros arcú, hűfejeű, narancsszínű*. Alapszava tehát sohasem pusztá, egyszerű főnév, hanem vagy jelzős, vagy összetett főnév.

A továbbiakban arra keresem a választ, hogyan állják ki ezek a melléknemek szóosztályuk legáltalánosabb toldalékolási lehetőségének, a fokozásnak a próbáját.

Az abszolút minőséget és mennyiséget jelentő melléknemek általában nem, a relatív tulajdonságot kifejező *-(j)Ű* képzős melléknemek azonban fokozhatók. Fölmerül a kérdés: vajon a fokozható *-(j)Ű* képzős melléknemeknek melyik tagját kell ellátnunk fokjellel: az előtagot-e vagy az összetett melléknév egészét.

4.1. Az egységben való fokozás a két tag teljes egybeforrottságát jelzi a következő példákban: *bőbeszedű: bőbeszedűbb, bőkezű: bőkezűbb, hidegvérű: hidegvérűbb, nagyhangú: nagyhangűbb, nagyképű: nagyképűbb, nagylelkű: nagylelkűbb, nagystílű: nagystílűbb, nagyszívű: nagyszívűbb, szabadelvű: szabadelvűbb, szabadszájú: szabadszájűbb, szűkmarkú: szűkmarkűbb, szűkszavú: szűkszavűbb*. Ez a toldalékolás a bekövetkezett jelentésváltozásra (konkrét → elvont irányú elmozdulásra) is utal: „a *bőkezű* embernek lehet egészen *szűk marka*, s a *szűkmarkú*nak hatalmas tenyere, *bő keze* stb.” (Lőrincze 1968: 333), ahogyan a *meleg vérűek* csoportjába tartozó emberek között is vannak *hidegvérűek*, tudniillik olyanok, ’akik nehéz vagy meglepő helyzetekben is megőrzik nyugalmaikat, nem veszítik el a fejüket’. Ha valóban *szűk* vagy *bő* marokról, *hideg* vagy *meleg* (hőmérsékletű) vérről beszélünk, akkor a közép fokot is így mondanánk: *szűkebb markú, bővebb markú, hidegebb vérű, melegebb vérű*.

4.2. Előfordul azonban, hogy a gyakori együttes előfordulás folytán összetétellel tapadt alakulatoknak a fokozása ingadozást mutat. Ez elsősorban a *jó-* előtagú melléknévi alakulatokkal kapcsolatban tapasztalható, például *jóakarátú, jóézésű, jófejeű, jóhiszemű, jóindulatú, jóízű, jókedvű, jóképű, jólelkű, jómódú*. Fokozhatjuk az előtagot, mintha az alapfok nem volna összetett szó, csak alkalmi szó szerkezet, például *jobb ézésű, jobb ízű, jobb kedvű, jobb módú*, de némelyiket mint egészet is, például *jóindulatűbb, jóízűbb, jókedvűbb, jómódűbb*. Ha az összetétel jelentésében is különbözik a két összetevő elem jelentésének pusztá összegétől, akkor különösen világos az alaki elhatárolódás. Eredeti (konkrét) jelentésükben általában jobban ragaszkodunk az előtag toldalékolásához, az átvitt értelmű (elvont jelentésű) kifejezéseket pedig általában egészként (egységként) fokozzuk, például *(leg)jobb szívű* ’(leg)egészségesebb szívű’ (konkrét) ~ *(leg)jószívűbb* ’(leg)könyörületesebb’ (elvont); *(leg)jobb vérű* ’(leg)egészségesebb vérű’ (konkrét) ~ *(leg)jóvérűbb csikó* ’(leg)tüzesebb csikó’ (elvont); *nagyobb mellű* ’szélesebb mellkasú’ (konkrét) ~ *nagymellűbb* ’dicsekvőbb, gögősebb’ (elvont), *jobb ízű (étel)* ’finomabb’ (konkrét) ~ *jóízűbb (tréfa)* ’viccesebb’ (elvont), *jobb kedvű* ’a jelenlegi szituációban vidámabb’ (konkrét) ~ *jókedvűbb* ’általában vidámabb’. A *sokoldalú* szó hagyományos középfokának formáját, a *több oldalú*t kezd ki szorítani az átvitt értelmű *sokoldalűbb*. Az ÉrtSz. szerkesztői a *sokoldalú* szó középfokát már csak így tüntették fel: *sokoldalűbb*, mert az alapszó már csak átvitt értelemben használatos: ’olyan, akinek szellemi képességei sok irányba, több területre kiterjednek’ (ÉrtSz. V: 1235).

4.3. Ebben a csoportban akadnak olyan szóösszetételek is, amelyek teljesen áthágják a morfológiai megszakíthatatlanság szabályát: a *nagyméretű, nagymértékű, nagymérvű, nagyszámú* melléknemek az utótagjukon nem toldalékolhatók (**nagyméretűbb, *nagymértékűbb* stb.); esetükben a fokozás jele csak és kizárólag az alkotóelemeire bomlott jelzős szerkezetek meghatározó tagjához kapcsolható: *nagyobb méretű, nagyobb számú* stb.

5. A fenti példák azt mutatják, hogy a morfológiai megszakíthatatlanság nem abszolút jellemzője az összetett(nek tekintett) szavaknak általában. Kérdés persze, hogy a fent vizsgált, összetett szónak tartott szerkezetek más szempontok alapján mennyire tekinthetők összetett szavaknak, és nem lenne-e célszerűbb egyiket-másikat lexikalizálódott (sajátos jelentésű) szintaktikai szerkezetnek tekinteni.

SZAKIRODALOM

- Dezső László 1969. A főnévi csoport kérdései a magyarban. *ÁNyT* 6: 25–158.
- Dezső László 1971. A jelzős főnévi csoport kérdései a magyarban. *NyudÉrt.* 76.
- Dezső, László 1990. Problems of Hungarian Attributive Noun Phrases. *Ural-Altaische Jahrbücher* 9: 38–53.
- Elekfi László 1962. Az *-ú*, *-ű* képzős melléknévek helyesírása. *MNy.* 58: 92–103, 216–22, 371–8.
- Fejes László 2003. A szóösszetételek elemzéséről. In: Bakró-Nagy Marianne–Rédei Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 106–13.
- Fejes László 2005. *Összetett szavak finnugor nyelvekben*. PhD-disszertáció, kézirat. Budapest.
<http://nytud.hu/~fejes/phd-elovedes/phd-elovedes.pdf>
- Károly Sándor 1969. A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek. A főnévi összetételek. *ÁNyT* 6: 271–328.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer 2000: 75–136.
- Keszler Borbála–Lengyel Klára 2002. *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentéelmélet*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1999. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 2000. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. 321–36.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1972. *Édes anyanyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva 1961. A szóösszetétel. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. I. Bevezetés. Hangtan. Szótan. 421–6.
- Majtinskaja, K. E. 1963. Über die Frage der Unterscheidung der finnisch-ugrischen Komposita und Wortkompositionen. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapestini habitus 20–24. IX. 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest, 93–7.
- Pais Dezső 1951. Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *MNy.* 47: 135–44.
- Steiner [= Simonyi] Zsigmond 1873. Birtokos összetételek birtokragokkal. *Nyr.* 2: 313–4.
- Velcsov Mártonné 1968. Alaktan. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 85–204.

H. Varga Márta